

Λαός αντισημιτών;¹

GUSTAV AUERNHEIMER

Σχετικά με το βιβλίο του Daniel Jonah Goldhagen, *Πρόθυμοι εκτελεστές στην υπηρεσία του Χίτλερ. Ο μέσος Γερμανός και το Ολοκαύτωμα*.

Το βιβλίο του Goldhagen δεν αποτελεί μόνον μια δύσκολη μελέτη, αλλά έχει στο μεταξύ προκαλέσει συζητήσεις και διαμάχες που έχουν αποκτήσει την δική τους ιδιαίτερη αξία. Τόσο πολύ μάλιστα έχει αυτονομηθεί η συζήτηση γύρω από το πόνημα του Goldhagen που έχει παραγκωνίσει το περιεχόμενό του. Η δημοσίευση του βιβλίου με τον τίτλο *Πρόθυμοι εκτελεστές στην υπηρεσία του Χίτλερ*, στη Νέα Υόρκη τον Μάρτιο του 1996 έδωσε την ευκαιρία στους *New York Times* να δημοσιεύσουν τέσσερα σχετικά άρθρα μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Κι ακολούθησαν οι άλλες μεγάλες αμερικανικές εφημερίδες. Βέβαια είναι εντυπωσιακή η αντίδραση που ακολούθησε στη Γερμανία, όπου είναι πρωτοφανής ο θόρυβος που έχει προκληθεί από ένα ξενόγλωσσο βιβλίο ήδη πριν από την κυκλοφορία της γερμανικής του έκδοσης. Την άνοιξη του ίδιου έτους δημοσιεύθηκαν στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Die Zeit* μια σειρά από άρθρα, ακολούθησαν άλλα μέσα επικοινωνίας συμπεριλαμβανομένου και του περιφερειακού τύπου. Όταν τον Αύγουστο του 1996 κυκλοφόρησε η γερμανική μετάφραση του βιβλίου από τον εκδοτικό οίκο Siedler του Βερολίνου, μπορεί να πει κανείς ότι η συζήτηση είχε σχεδόν εξαντληθεί. Το εύρος των τοποθετήσεων κυμαίνεται ανάμεσα σε μια ενθουσιώδη αποδοχή και μια πλήρη απόρριψη. Ο συγγραφέας Elie Wiesel για παράδειγμα θεωρεί το βιβλίο «ως μια σημαντική συμβολή στην κατανόηση και εξήγηση του Ολοκαυτώματος», αντίθετα η κριτική του καθηγητή της Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων, Eberhard Jäckel, φέρει τον τίτλο «Απλά και μόνον ένα κακό βιβλίο».

Οι περισσότερες βιβλιοκριτικές εκφράζονται θετικά για την προσπάθεια του Goldhagen να διερευνήσει τα πραγματικά κίνητρα της οργανωμένης μαζικής εξόντωσης των Εβραίων. Αναγνώριση όμως βρίσκει και η στηριζόμενη σε πηγές παρουσίαση των «στρατοπέδων εργασίας», των εκτελέσεων διά τυφεκισμού από τα αστυνομικά τάγματα και των «πορει-

ών του θανάτου» προς το τέλος του πολέμου. Η πλειοψηφία των βιβλιοκριτικών βλέπει αντίθετα με σκεπτικισμό την κατηγορηματική θέση του Goldhagen, σύμφωνα με την οποία ο Χίτλερ και οι Γερμανοί, που τον υποστήριζαν, είχαν πάντα κατά νου την εξόντωση των Εβραίων. Υποστηρίζεται ότι το μίσος κατά των Εβραίων από μόνο του δεν μπορεί να εξηγήσει επαρκώς το Ολοκαύτωμα. Απεναντίας ευθύνονται γι' αυτό διάφοροι παράγοντες και ιδιαίτερα η εσωτερική και εξωτερική πολιτική εξέλιξη του ναζιστικού καθεστώτος, τα καταναγκαστικά μέσα του ολοκληρωτικού κράτους και ο υποτακτικός χαρακτήρας των περισσότερων Γερμανών. Ιδιαίτερα οι λεγόμενοι «λειτουργιστές» μεταξύ των ιστορικών που έχουν ασχοληθεί με τον εθνικοσοσιαλισμό (όπως ο Hans Mommsen) απορρίπτουν τη θέση του Goldhagen σύμφωνα με την οποία η γενοκτονία των ευρωπαϊκών Εβραίων αποτελούσε, κατά κάποιο τρόπο, ένα «εθνικό πρόγραμμα» των Γερμανών. Αντ' αυτού τονίζουν την ιδιαίτερη δυναμική της κάθε μιας απόφασης και την διαδικασία μιας «σωρευτικής ριζοσπαστικοποίησης», η οποία τελικά δρομολόγησε το πρόγραμμα της εξόντωσης.

Γενικά οι αντιδράσεις στη Γερμανία είναι στην πλειοψηφία τους κριτικές έως απορριπτικές, ενώ στις Ηνωμένες Πολιτείες υπερσχύουν οι ευνοϊκές τοποθετήσεις. Αυτό είχε ως συνέπεια μερικά από τα γερμανικά σχόλια να αναφέρονται ρητά στην εβραϊκή καταγωγή μερικών Αμερικανών βιβλιοκριτών καθώς επίσης και του ίδιου του συγγραφέα. Τέτοιες απόψεις πρέπει να θεωρηθούν αμφιβόλου εντιμότητας καθώς επίσης και άλλες που χαρακτηρίζουν τον Goldhagen ως ένα «νεαρό καθηγητή» ή έναν «αποτυχημένο ιστορικό». Ή ακόμα όταν γίνεται με περιφρόνηση αναφορά στην πνευματική κατάσταση της αμερικανικής κοινωνίας, που θεωρεί παρόμοιες θέσεις ως πρόοδο της σκέψης. Σ' αυτήν την κατηγορία διακρίνονται κυρίως ο εκδότης του περιοδικού *Der Spiegel* Rudolf Augstein, καθώς και ένας από τους εκδότες της *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, ο Frank Schirrmacher. Μετά από αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με την υποδοχή του βιβλίου, θα στραφούμε στο συγγραφέα και το έργο του. Ο Daniel Jonah Goldhagen γεννήθηκε το 1960

και είναι αναπληρωτής καθηγητής Διοικητικών και Κοινωνικών Μελετών στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Περάτωσε τις σπουδές του στις Πολιτικές Επιστήμες στο ίδιο Πανεπιστήμιο με μια διπλωματική εργασία (Bachelor of Arts) σχετικά με τον αντιστράτηγο των SS (Gruppenführer) Otto Ohlendorf, ο οποίος μετά το 1945 καταδικάστηκε σε θάνατο ως εγκληματίας πολέμου και στη συνέχεια εκτελέστηκε. Ο Ohlendorf ως διοικητής της ειδικής στρατιωτικής δύναμης (Einsatzgruppe) D των Υπηρεσιών Ασφαλείας (SD - Sicherheitsdienstes) καθοδήγησε την εκτέλεση 90.000 πολιτών, στην πλειοψηφία τους Εβραίοι, στη νότιο Σοβιετική Ένωση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν διδάκτορας των νομικών επιστημών όπως πολλοί διοικητές των ειδικών στρατιωτικών μονάδων. Ο Goldhagen παρακολούθησε το 1983 μια διάλεξη του ερευνητή του Ολοκαυτώματος Saul Friedländer, όπου σύμφωνα με τον ίδιο του δημιουρήθηκε ένα σημαντικό ερώτημα: γιατί όλοι ασχολούνταν με το γιατί είχε δοθεί η διαταγή της εξόντωσης και δεν ασχολούνταν με το γιατί οι δέκτες των διαταγών τις εκτελούσαν. Η ενασχόλησή του με αυτό το «γιατί» οδήγησε τον Goldhagen στη Γερμανία, στην «Κεντρική Υπηρεσία των Δικαστηριακών Διοικήσεων των Κρατιδίων» για την δίωξη των ναζιστών εγκληματιών πολέμου στο Ludwigsburg, όπου έκανε έρευνα στα αρχεία επί 14 μήνες και μελέτησε τις καταθέσεις των κατηγορουμένων. Κι εδώ του δημιουργήθηκε το ερώτημα σχετικά με την νοηματική δομή, την προδιάθεση και την νοοτροπία που καθόρισαν τη συμπεριφορά των δραστών. Δηλαδή τον συγγραφέα δεν τον ενδιαφέρει τόσο μια νέα εξήγηση των πολιτικών διαδικασιών που οδήγησαν στην εξόντωση των Εβραίων, αλλά ένας τρόπος εξήγησης που ανατρέπει στην ιστορία των νοοτροπιών και που δεν είχε μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεί ιδιαιτέρως στην έρευνα του αντισημιτισμού και του εθνικοσοσιαλισμού.

Οι έρευνες του Goldhagen κατέληξαν σε μια διατριβή, που αποτελεί την βάση του βιβλίου με το οποίο ασχολούμαστε. Οι πηγές προέρχονται κυρίως από τα αρχεία της Εισαγγελικής Υπηρεσίας του Ludwigsburg. Όμως λείπουν οι συνευρέσεις με μάρτυρες της εποχής. Σύμφωνα με μια κριτική άποψη «ο Goldhagen δεν μίλησε με κανέναν, δεν έφερε κανέναν από τους επιβιώσαντες δράστες αντιμέτωπο με το πικρό του μίσος και θέληση για εξόντωση», δεν ασχολήθηκε με τις αναμνήσεις των οικογενειών που επλήγησαν. Αλλά είναι και λίγες οι πηγές που χρησιμοποιούνται από την ιστορία της καθημερινής ζωής του Τρίτου Ράιχ, αν και ο συγγραφέας έχει σαφώς την πρόθεση να ερευνήσει τον καθημερινό αντισημιτισμό των Γερμανών στο δεδομένο χρονικό διάστημα. Ο Goldhagen θέλει να κατανοήσει τους δράστες ως άτομα που έχουν τις δικές τους πεποιθήσεις και σύμφωνα με τις οποίες ενεργούν. Πιστεύει ότι η έρευνα μέχρι τώρα δεν είχε πάρει στα σοβαρά τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τα πράγματα οι δράστες, γι' αυτό και είναι ανεπαρκής η εξήγηση των

κινήτρων τους. Χωρίς μετριοφροσύνη ο συγγραφέας απαιτεί να θεωρηθεί ότι η δική του προσέγγιση αποτελεί μια καινοτομία.

Εν συντομία οι θέσεις του έχουν ως εξής: Ένα ιδιαίτερο είδος αντισημιτισμού οδήγησε τους δράστες στο συμπέρασμα, ότι οι Εβραίοι έπρεπε να πεθάνουν. Κατά τη μελέτη των διαδικασιών εξόντωσης των Εβραίων έπρεπε μεν να ληφθούν υπόψη πολιτικοί, οικονομικοί και άλλοι παράγοντες, όμως αυτοί δεν αρκούσαν για να τεκμηριώσουν τη θέληση της εξόντωσης. Κι εδώ ο Goldhagen εφευρίσκει κατά κάποιο τρόπο ένα νέο είδος ανθρώπου: τον Γερμανό. Θέτει σε αμφισβήτηση τη διαδεδομένη αντίληψη ότι οι Γερμανοί πριν και κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου έμοιαζαν με τους άλλους ανθρώπους (δηλαδή τους Αμερικανούς). Υποστηρίζει ότι πολλά συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η Γερμανία πρέπει να εξετασθεί από τη σκοπιά ενός ανθρωπολόγου, που ασχολείται με τον κόσμο ενός λαού για τον οποίο λίγα πράγματα είναι γνωστά. Πιστεύει επίσης, ότι η γερμανική αντισημιτική λογοτεχνία του 19ου και 20ού αιώνα είναι για παράδειγμα τόσο εκτός πραγματικότητας που ο κάθε αναγνώστης θα έπρεπε να σκεφθεί ότι έχει μπροστά του τα άπαντα παραινών. Γι' αυτό και καμιά έποψη της γερμανικής πραγματικότητας της εποχής εκείνης δεν χρειάζεται μια επανεκτίμηση περισσότερο από ό,τι ο αντισημιτισμός. Ο Goldhagen αναπτύσσει μια νέα εκδοχή του περίφημου «ιδιαιτέρου δρόμου»: Οι Γερμανοί δεν ήταν «διαφορετικοί» από τα δυτικά έθνη για κοινωνικούς, πολιτικούς ή άλλους δομικούς λόγους, αλλά για καθαρά ψυχικούς. Υποστηρίζει επίσης ότι στην μελέτη του ενδιαφέρεται κυρίως για ιστορικές εξηγήσεις και όχι για μια ηθική καταδίκη. Παρ' όλ' αυτά επανειλημμένα εμφανίζονται στο κείμενο ηθικές κατηγορίες όπως «κακοήθεις», «ωμοί», «απάνθρωποι», αλλά και όταν για παράδειγμα υποστηρίζεται ότι η θέληση της εξόντωσης των Εβραίων για τον Χίτλερ και τους Γερμανούς είχε τον χαρακτήρα ενός «κακοήθους αντισημιτισμού».

Όπως σωστά διαπιστώνει ο Goldhagen, ο αντισημιτισμός συνοδεύει όλη την ιστορία της χριστιανικής Ευρώπης. Όμως ενώ ο συγγραφέας όσον αφορά τον αντισημιτισμό στο Μεσαίωνα αναφέρει και άλλες χώρες, όταν κάνει λόγο για τον αντισημιτισμό στη νεωτερικότητα αναφέρεται μόνο στη Γερμανία. Υποστηρίζει ότι εδώ αναπτύχθηκε ένα «γνωστικό-πολιτισμικό» πρότυπο, που θεωρούσε τους Εβραίους ως ριζικά διαφορετικούς από τους Γερμανούς και ως ενσάρκωση κάθε κακού· επίσης ότι η παραδοσιακή θρησκευτική εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους μεταβλήθηκε τον 19ο αιώνα στο σύγχρονο ρατσισμό και τέλος, τον 20ό αιώνα στον «εξολοθρευτικό αντισημιτισμό» των εθνικοσοσιαλιστών. Σε καμιά άλλη ευρωπαϊκή χώρα κατά τον Goldhagen δεν έχει να επιδείξει ο αντισημιτισμός τόσο ισχυρές δομές όσο στη Γερμανία. Πουθενά αλλού δεν απέκτησε τόσο δολοφονικά χαρακτηριστικά, πουθενά αλλού δεν αποτέλεσε ένα πολιτισμικό

αξίωμα. Στη Γερμανία ανέλαβαν την κρατική εξουσία οι «πιο μεγάλοι εγκληματίες και οι πιο κακοήθεις αντισημίτες της ανθρώπινης ιστορίας» και οι Γερμανοί ήταν πρόθυμοι ν' ακολουθήσουν τις αντιλήψεις τους. «Η κατάληψη της εξουσίας από τους εθνικοσοσιαλιστές και η προθυμία των Γερμανών ν' ακολουθήσουν τον αντισημιτισμό, που είχε πια μεταβληθεί σε κρατική πολιτική, αποτελούσαν τις δύο εξίσου αναγκαίες προϋποθέσεις του Ολοκαυτώματος. Και μόνον στη Γερμανία πληρούνταν οι δύο αυτοί όροι. Για το λόγο αυτό οι ισχυρισμοί σχετικά με τη διάδοση και τη δύναμη του αντισημιτισμού σε άλλες χώρες δεν έχουν καμιά σημασία, αν θέλει κανείς να εξηγήσει τόσο το τι συνέβη στη Γερμανία όσο και τις εγκληματικές πράξεις των Γερμανών. Και φυσικά

κά υπήρχε αντισημιτισμός στους Γάλλους, τους Πολωνούς, τους Ουκρανούς σε καμία όμως από αυτές τις χώρες δεν έφτασε στην εξουσία ένα καθεστώς που είχε ως σκοπό την εξόντωση των Εβραίων. Ο αντισημιτισμός ενός λαού από μόνος του δεν οδηγεί σε μαζική εξόντωση και γενοκτονία στο βαθμό που δεν τον αξιοποιεί μια κρατική πολιτική της εξόντωσης. Γι' αυτό και δεν χρειάζεται κανείς συγκριτικές έρευνες για τον αντισημιτισμό για να καταλάβει γιατί ο αντισημιτισμός δεν είχε σε καμιά άλλη χώρα τέτοιες καταστροφικές συνέπειες παρά μόνον στη Γερμανία.» (σελ. 9). Μ' αυτήν τη σύντομη απόρριψη της συγκριτικής έρευνας ο Goldhagen κάνει πιο εύκολα τα πράγματα για τον εαυτό του. Έτσι δεν μπορεί πια ν' αντιληφθεί μερικούς σημαντικούς παράγοντες όπως είναι για παράδειγμα ο ρόλος των μη Γερμανών συνεργών στο Ολοκαύτωμα σ' όλες λιγότερο ή περισσότερο τις κατεχόμενες χώρες. Και καταλαμβάνουν ένα μεγάλο φάσμα που ξεκινά από τους αστυνομικούς του γαλλικού καθεστώτος του Vichy, που συμμετείχαν στη βίαιη μεταφορά των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και φθάνει μέχρι τα εκτελεστικά αποσπάσματα των βοηθητικών μονάδων των Λεττονών ή των Ουκρανών. Επίσης δεν εξετάζε-

ται η λειτουργία των εβραϊκών συμβουλίων στα γκέτο. Ήδη η Hannah Arendt την περιέγραψε στο προκλητικό την εποχή εκείνη βιβλίο της *O Eichmann στην Ιερουσαλήμ. Μια έκθεση πάνω στην κοινοτοπία του κακού*. Μόνον μια συγκριτική προσέγγιση θα μπορούσε ίσως να δείξει, γιατί οι δυο προαναφερθείσες προϋποθέσεις του ολοκαυτώματος σημειώνονται ακριβώς στη Γερμανία και με ποιο τρόπο πραγματοποιήθηκε η σύνδεσή τους.

Στη συνέχεια θ' ασχοληθούμε με την ερμηνεία του Goldhagen σχετικά με την προϊστορία του εθνικοσοσιαλισμού. Κατά την άποψή του η γερμανική κοινωνία τον 19ο αιώνα ήταν ολοκληρωτικά αντισημιτική. Ο αντισημιτισμός αποτελούσε τον «κυρίαρχο λόγο», οι συντηρητικοί εθνικισ-

τές και οι εθνικιστικές -ρατσιστικές δυνάμεις αποτελούσαν την μεγάλη πλειοψηφία των Γερμανών. «Κανείς δεν μπορούσε να ξεφύγει από την μαγική τροχιά» (σελ.87). Όλο και περισσότερο επικρατούσε η άποψη ότι η σωτηρία της Γερμανίας εξαρτάται από την εξόντωση των Εβραίων. Η προθυμία για την άσκηση βίας ήταν παρούσα, έλειπαν μόνον οι δυνατότητες. Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στο δεύτερο του ήμισυ, δεν έτυχε θεσμικής υποστήριξης καμιά αντίθετη με τον αντισημιτισμό εικόνα. Με τη χρησιμοποίηση μερικών σύντομων παραδειγμάτων θέλω να εξετάσω το ερώτημα κατά πόσο είναι σωστή η άποψη του Goldhagen για την αυτοκρατορία από το 1871 έως το 1918. Ο γνωστός ιστορικός Heinrich von Treitschke, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, χαρακτήρισε το 1879 την αντισημιτική προπαγάνδα ως μια βίαιη και κακεντρεχή, ωστόσο φυσική αντίδραση του γερμανικού λαϊκού αισθήματος εναντίον ενός ξένου στοιχείου. «Παντού σήμερα ακούγεται σαν από ένα στόμα: οι Εβραίοι είναι η δυστυχία μας». Αυτή η φράση έγινε το σύνθημα των αντισημιτών. Η θέση του Treitschke προκάλεσε μια μακρά και σφοδρή διαμάχη. Εβδομήντα πέντε γνωστές προσωπικότητες, ανάμεσά τους μεγάλα ονόματα του

Πανεπιστημίου του Βερολίνου όπως ο Droysen, ο Gneist, ο Mommsen και ο Virchow, σε κοινή τους διακήρυξη στράφηκαν κατά του «ρατσιστικού μίσους και του φανατισμού». Στο τέλος ο Treitschke βρέθηκε απομονωμένος. Μερικά χρόνια αργότερα ο Friedrich Nietzsche στο έργο του *Πέραν του Καλού και του Κακού* έγραφε ότι ως απάντηση στην απαίτηση να μην επιτραπεί πλέον να έρθουν πάλι Εβραίοι από την Ανατολή, θα ήταν ίσως πιο χρήσιμο να εκδιωχθούν από τη χώρα οι φωνακλάδες αντισημίτες. Η αναφορά των λεγ. «Εβραίων της Ανατολής», που αποτελούσαν την βασική εχθρική εικόνα των αντισημιτών, μας οδηγεί στο γεγονός ότι χιλιάδες Εβραίοι κατέφυγαν στη Γερμανία μπροστά στα πογκρόμ της τσαρικής Ρωσίας. Αυτό δύσκολα συμβιβάζεται με τον ισχυρισμό του Goldhagen, ότι οι Εβραίοι αισθάνονταν στη Γερμανία αναγκαστικά καταπιεσμένοι και απόβλητοι. Αλλά και η σύντομη περιγραφή του πολιτικού φάσματος στην αυτοκρατορία δεν είναι ικανοποιητική. Σχετικά με τον αντισημιτισμό της κοινοβουλευτικής δεξιάς γράφει ο Goldhagen: «Και φυσικά οι συντηρητικοί είχαν ταχθεί και υπέρ μιας σειράς άλλων στόχων...» (σελ.577, υπ.111). Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό η λαθεμένη εντύπωση ότι ο (οπωσδήποτε προβληματικός) αντισημιτισμός αποτελούσε το βασικό περιεχόμενο του προγράμματος των συντηρητικών και όλα τα άλλα ήταν απλά προσαρτήματα. Όσον αφορά το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν λαμβάνει υπόψη του τη σημασία των Εβραίων ηγετών του όπως ήταν ο Ludwig Bamberger και ο Eduard Lasker. Το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, που απέρριπτε αποφασιστικά τον αντισημιτισμό, αναφέρεται μόνον περιστασιακά, παρ' ότι διέθετε από το 1890 την πιο ισχυρή κοινοβουλευτική ομάδα στο Εθνικό Κοινοβούλιο. Στο συνέδριο του Κόμματος στην Κολωνία το 1893, στην ημερήσια διάταξη, ήταν εγγεγραμμένο ως θέμα ο αντισημιτισμός. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της σοσιαλδημοκρατίας ο αντισημιτισμός αποτελούσε μια ιδεολογία των πολιτικά καθυστερημένων και των οικονομικά φθινόντων στρωμάτων. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντικρούσει αυτήν την άποψη και να ισχυρισθεί ότι αυτή η θεωρία οδηγεί στην υποτίμηση των κινδύνων που προέρχονται από το κίνημα, όμως αυτή η μομφή είναι δικαιολογημένη ακριβώς μόνον από την σημερινή γνώση των πραγμάτων.

Η θέση για την πανταχού παρουσία του αντισημιτισμού στη γερμανική κοινωνία πριν και μετά το 1933 τίθεται επίσης σε αμφισβήτηση στη βάση των τοποθετήσεων Εβραίων εμιγκρέδων. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε δύο παραδείγματα των μελών του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης. Ο φιλόλογος Leo Löwenthal, γεννημένος το 1900, αφηγείται ως την μοναδική προσωπική του εμπειρία με τον αντισημιτισμό, ότι μερικές φορές, όταν ήταν παιδί, τον είχαν αποκαλέσει παιδιά του δρόμου «Jud» - Εβραΐε. Όμως ένα είδος αντισημιτισμού, που καθιστά αδύνατο σε κάποιον να πάει σε ορισμένα εστιατόρια ή σε ξενοδοχεία, γνώρισε

για πρώτη φορά πολύ αργότερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο νομικός και πολιτικός επιστήμονας Franz Neumann, γεννημένος κι αυτός το 1900, είναι ο συγγραφέας του γνωστού έργου *Behemoth*, που δημοσιεύθηκε το 1942 στις Ηνωμένες Πολιτείες και εξακολουθεί να αποτελεί και σήμερα ακόμη μια θαυμάσια ανάλυση του εθνικοσοσιαλισμού. Στο βιβλίο αυτό ο Neumann γράφει ότι ο αυθόρμητος αντισημιτισμός στη Γερμανία ακόμη και μετά από εννέα χρόνια ναζιστικής κυριαρχίας εξακολουθεί να είναι αδύναμος. Βέβαια δεν θα έπρεπε να απολυτοποιήσουμε αυτά τα παραδείγματα, διότι μπορούν σίγουρα να βρεθούν πιο συχνά αντίθετες περιπτώσεις. Στόχος όμως της αναφοράς αυτών των παραδειγμάτων είναι μόνον να ανακόψουμε λίγο τον ιδιαίτερα δομικό τρόπο γραφής του Goldhagen, να τονίσουμε διαφοροποιήσεις και λεπτά σημεία που στη ρύμη του λόγου περιέχονται σε λήθη. Και γράφει ο Goldhagen κατηγορηματικά: «Κάθε εκτίμηση των γεγονότων πρέπει να έχει ως αφετηρία τον Χίτλερ.» (σελ.168). Φυσικά αυτό προκαλεί έκπληξη, διότι σημαίνει μια εμμονή σ' έναν προσωποκεντρικό τρόπο ανάλυσης, που σήμερα σπάνια συναντάται. Όμως ακόμα κι αν επικεντρώσει κανείς την προσοχή του στο πρόσωπο του Χίτλερ, δημιουργούνται ζητήματα με τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων από τον Goldhagen. Κατά την άποψή του ο αντισημιτισμός αποτελούσε το πιο σημαντικό με απόσταση στοιχείο στην κοσμοαντίληψη του Χίτλερ, που το παρακολουθούσε από την αρχή με απόλυτη συνέπεια. Αν ασχοληθεί όμως κανείς πιο κοντά με την νεανική ζωή του Χίτλερ, τότε προκύπτει μια άλλη εικόνα. Όπως πειστικά απέδειξε η Αυστριακή ιστορικός Brigitte Hamann στη μελέτη της, *Η Βιέννη του Χίτλερ. Τα νεανικά χρόνια ενός δικτάτορα*, που εκδόθηκε πρόσφατα, δεν υπάρχουν ίχνη αντισημιτισμού στο νεαρό Χίτλερ, αντίθετα βρίσκει κανείς μια σειρά από σχέσεις με Εβραίους. Η εικόνα του εχθρού που διατηρούσε ο Χίτλερ προέρχονταν σαφώς από την μαρξιστική και διεθνιστική σοσιαλδημοκρατία, που την θέση της πήρε αργότερα εν μέρει ο «μπολσεβικισμός». Μια αλλαγή σημειώνεται για πρώτη φορά την εποχή της Επανάστασης 1918-19. Μπορεί κανείς να υποθέσει, ότι ο Χίτλερ ακριβώς όπως και εκατομμύρια Γερμανοί δεν μεταβλήθηκε σ' έναν ριζοσπάστη αντισημίτη μέσα από μια παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα, αλλά λόγω συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων: Η ήττα της Γερμανίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η πτώση της μοναρχίας, η Συνθήκη των Βερσαλλιών, γενικά οι πολυσχιδείς πολιτικές και οικονομικές κρίσεις της μεταπολεμικής περιόδου. Για όλα αυτά θεωρήθηκαν υπεύθυνοι οι Εβραίοι και διογκώθηκαν υπέρμετρα οι ήδη υπάρχουσες προκαταλήψεις. Αυτούς τους παράγοντες δεν τους αναλύει περισσότερο ο Goldhagen, μάλιστα την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, που ήταν τόσο σημαντική για την γέννηση του εθνικοσοσιαλισμού, την διαπραγματεύεται σε δύο μόνον σελίδες. Και πρέπει να σημειωθεί ότι γι' αυτήν την περίοδο προσφέρο-

νται πολλαπλά σημεία αναφοράς για την πολιτισμική ανθρωπολογική μέθοδο την οποία ισχυρίζεται ότι εφαρμόζει και μάλιστα για την εξέταση του ερωτήματος, με ποιο τρόπο καθόριζαν τη συνείδηση των Γερμανών τα κριασιακά φαινόμενα που προαναφέραμε.

Σύμφωνα με τον Goldhagen, ο αντισημιτισμός ήταν το βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής και της πολιτικής κουλτούρας του Τρίτου Ράιχ. Από το 1941 η εξόντωση των Εβραίων είχε προτεραιότητα απέναντι σ' όλους τους άλλους σκοπούς των Γερμανών, για μια στιγμή μάλιστα φάνηκε να προέχει και του πολέμου. Η διαρκής σκληρότητα των μέτρων, από τους «Νόμους της Νυρεμβέργης» του 1935 και την λεγόμενη «Νύχτα των Κρυστάλλων» του 1938 μέχρι την έναρξη της βίαιης μεταφοράς των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης το 1941, όλ' αυτά είχαν κατά τον Goldhagen βρει τη συγκατάθεση της μεγάλης πλειοψηφίας του γερμανικού πληθυσμού. Δυσχερεια είχε εκδηλωθεί μόνον σε ασήμαντες περιπτώσεις όπως σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις βίας ή υλικές ζημιές. Ο συγγραφέας αναφέρει τοποθετήσεις κορυφαίων εκπροσώπων της Καθολικής και της Ευαγγελικής Εκκλησίας, όπου χαιρετίζεται ο κοινωνικός αποκλεισμός των Εβραίων, ακόμη μάλιστα και οι διώξεις τους από το κράτος. Δημιουργείται μια καταθλιπτική εντύπωση για την αποτυχία της εκκλησίας, για την αισθητή απουσία αντιδράσεων και διαμαρτυριών από την πλευρά της χριστιανικής κοινότητας. Παρ' όλ' αυτά το ερώτημα είναι, αν τέτοιες απόψεις και παρόμοιες που έχουν εκφρασθεί σε άλλους κοινωνικούς τομείς αποδεικνύουν την γενική συγκατάθεση του λαού στο Ολοκαύτωμα. Ο Goldhagen αντιστρέφει το βάρος της απόδειξης: δεν είναι αναγκαίο να βρούμε ένα εξαντλητικό πλήθος αποδείξεων, αλλά αρκεί το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις αμφισβήτησης και αντίδρασης. Όπου όμως απουσιάζει η καταρχάς απόρριψη, δεν είναι αναγκαίο να κυριαρχεί η καταρχάς συγκατάθεση και μάλιστα κάτω από τις συνθήκες ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος. Σε αντίθεση με τη θέση, ότι τα διαδραματιζόμενα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο κοινό μυστικό, βρίσκεται ένα διάταγμα του Ιουλίου 1943 που απαγόρευε τη δημόσια συζήτηση σχετικά με την «Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος».

Το αποφασιστικό στοιχείο στο Ολοκαύτωμα δεν είναι κατά τον Goldhagen, η οργανωμένη μαζική εξόντωση με δηλητηριώδη αέρια, αλλά η θέληση των δραστών. Και χωρίς αέρια, υποστηρίζει ο Goldhagen, θα μπορούσαν οι Γερμανοί να εξοντώσουν εξ ίσου πολλούς Εβραίους. Πιστεύει μάλιστα, ότι στις μέχρι τώρα έρευνες του ολοκαυτώματος στο επίκεντρο βρίσκονταν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ άλλες μορφές μαζικής εξόντωσης των Εβραίων δεν είχαν επαρκώς διερευνηθεί. Από αυτόν τον τομέα ο Goldhagen επιλέγει τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα: Τις εκτελέσεις από αστυνομικές μονάδες στην Ανατολική Ευρώπη, τα «στρατό-

πεδα εργασίας», όπου στην πραγματικότητα επρόκειτο για καλυμμένα στρατόπεδα εξόντωσης και τέλος οι πορείες θανάτου προς το τέλος του πολέμου, τις οποίες εξαναγκάστηκαν να κάνουν οι κρατούμενοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης, για να μην πέσουν στα χέρια των συμμαχικών στρατευμάτων που προέλαυναν. Θα περιορισθώ στην πρώτη περίπτωση, που στο βιβλίο υπερβαίνει τις εκατό σελίδες. Ο Goldhagen ασχολείται κυρίως με το εφεδρικό αστυνομικό τάγμα 101, για το οποίο είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή η κατάσταση των πηγών. Στα πλαίσια των ανακρίσεων της Εισαγγελίας του Αμβούργου στη δεκαετία του '60 συντάχθηκαν 215 εκθέσεις. Σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις, τα αστυνομικά τάγματα ήταν επιφορτισμένα με καθήκοντα φρούρησης στα μετόπισθεν καθώς και για την αντιμετώπιση των παρτιζάνων. Τα μέλη αυτών των ταγμάτων αντιπροσώπευαν το μέσο Γερμανό, προέρχονταν από όλα τα στρώματα, συνήθως οικογενειάρχες γύρω στα σαράντα, που θεωρούνταν μεγάλοι για να υπηρετήσουν στον τακτικό στρατό και οι οποίοι πολιτικά ήταν σίγουρα λιγότερο φανατισμένοι από τους δεκαοχτάχρονους εθελοντές. Η εκπαίδευση και ο εξοπλισμός τους ήταν χαμηλού επιπέδου. Λίγο καιρό μετά την χρησιμοποίησή του το αστυνομικό αυτό τάγμα δεν εκτελούσε πλέον αστυνομικά καθήκοντα, αντίθετα συμμετείχε, μεταξύ Ιουλίου 1942 και Νοεμβρίου 1943, στην εκτέλεση 38.000 Εβραίων (ανδρών, γυναικών και παιδιών) στην περιφέρεια Lublin της κατεχόμενης Πολωνίας. Επίσης, συμμετείχε στη βίαιη μεταφορά 45.000 ανθρώπων στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Treblinka, όπου θανατώθηκαν με δηλητηριώδη αέρια. Κατά τις εκτελέσεις σημειώθηκαν φρικιαστικές σκηνές. Τα θύματα έπρεπε να παραταχθούν στην άκρη των μαζικών τάφων, για να πέσουν κατευθείαν στο λάκκο, όμως πολλοί ήταν ακόμη ζωντανοί, όταν οι επόμενοι έπεφταν πάνω τους. Σε εξ επαφής πυροβολισμούς συχνά τινάζονταν τα μυαλά των θυμάτων στους εκτελεστές. Πριν από την έναρξη της πρώτης εκτέλεσης ο διοικητής του τάγματος έδινε τη δυνατότητα στα μέλη του ν' απαλλαγούν από τη συμμετοχή τους σ' αυτήν. Όμως μόνον 12 από τους περίπου 500 έκαναν χρήση της προσφοράς, λίγο αργότερα προστέθηκαν μερικοί ακόμη, άλλοι πάλι απείχαν σιωπηρά. Από τα προαναφερθέντα ο Goldhagen συμπεραίνει ότι η μεγάλη πλειοψηφία των αστυνομικών συμμεριζόταν τον κυρίαρχο αντισημιτισμό και γι' αυτό αποδεχόταν λιγότερο ή περισσότερο τις δολοφονικές επιχειρήσεις. Και μάλιστα προσάγει και άλλες αποδείξεις, όπως για παράδειγμα φράσεις των αστυνομικών όπου γίνεται λόγος για την εκούσια και μάλιστα ενθουσιώδη συμμετοχή τους στο κνήγι των κρυμμένων Εβραίων ή φωτογραφίες όπου οι αστυνομικοί ποζάρουν υπερήφανοι ως φρουροί των φυλακισμένων Εβραίων.

Η περίπτωση του εφεδρικού αστυνομικού τάγματος 101 παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι γι' αυτήν την στρατιωτική μονάδα εκτός από την έρευνα του Goldhagen υπάρχει και μια άλ-

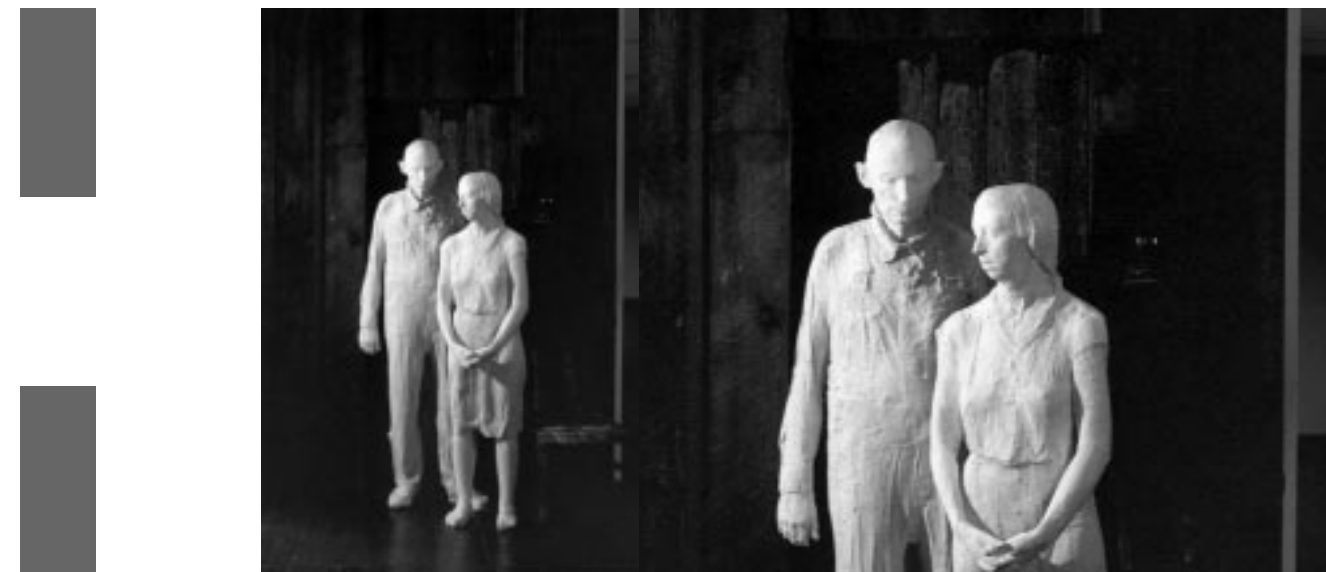
λη ακόμη. Πρόκειται για την μελέτη *Ordinary Men* του Αμερικανού καθηγητή Christopher R. Browning, που δημοσιεύθηκε το 1992 στα αγγλικά και το 1993 στα γερμανικά με τον τίτλο *Εντελώς κανονικοί άνδρες* στον εκδοτικό οίκο Rowohlt. Από το 1996 υπάρχει επίσης η έκδοση σε βιβλίο τσέπης. Η διαφορά με τον Goldhagen φαίνεται ήδη από τον τίτλο: *Εντελώς κανονικοί άνδρες* κατά τον πρώτο, *Εντελώς συνηθισμένοι Γερμανοί* κατά τον δεύτερο. Και οι δυό συγγραφείς ερευνούν τα ίδια γεγονότα, όμως στην ερμηνεία του διαφοροποιείται σημαντικά ο Goldhagen από τον Browning, στον οποίο αναφέρεται διαρκώς με κριτικό τρόπο. Κάπως απλουστευτικά μπορεί να πει κανείς ότι ο Goldhagen θεωρεί ως αξιόπιστες όλες τις επιβαρυντικές αναφορές στις ανακριτικές εκθέσεις, ενώ αντίθετα θεωρεί ως αναξιόπιστες όλες τις απαλλακτικές. Στις τελευταίες ανήκουν για παράδειγμα καταθέσεις όπου μερικοί αστυνομικοί ανέφεραν ότι άφησαν να διαφύγουν μερικοί συλληφθέντες Εβραίοι, όταν δεν παρακολουθούσαν οι ίδιοι. Καταθέσεις μαρτύρων που δήλωναν ότι συχνά δίσταζαν ή κι ότι μάλιστα αρνήθηκαν να λάβουν μέρος σε δολοφονικές επιχειρήσεις θεωρούνται από τον Goldhagen ως ελιγμοί αυτοπροστασίας, τους οποίους δέχθηκε ευκολόπιστα ο Browning. Αυτό που ερμηνεύει ο Browning ως ηθική αναστολή, μετατρέπεται στον Goldhagen σε μια αηδία μπροστά στα εξωτερικά συνοδευτικά φαινόμενα των εκτελέσεων (καταματωμένα ρούχα κλπ.), διότι η απόρριψη κατά την άποψή του δεν βρήκε έναν ανάλογο τρόπο έκφρασης. Ο Browning παραπέμπει σε διάφορους παράγοντες που δυσχέραιναν την μη συμμετοχή στις εκτελέσεις και απαριθμεί εδώ τις στρατιωτικές αυταρχικές δομές, την πίεση της ομάδας που οδηγούσε τα μέλη της στην προσπάθεια να μην επιδείξουν δειλία ή έλλειψη «συντροφικότητας», τέλος ένα είδος εθισμού που σημειώνεται με τον χρόνο. Κατά τον Browning οι περισσότεροι άνθρωποι κάτω από ορισμένες συνθήκες είναι πρόθυμοι να ασκήσουν βία απέναντι σε ανίσχυρους ν' αμυνθούν· μια προσωπική ηθική στάση αποτελεί μάλλον την εξαίρεση. Έρευνες έχουν αποδείξει, αναφέρει ο Browning, ότι Αμερικανοί στρατιώτες στη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ συμπεριφέρθηκαν σ' ορισμένες περιπτώσεις με παρόμοιο τρόπο. Εκτός αυτού μια σειρά από επιστημονικά πειράματα έχουν δείξει πως άνθρωποι περιέρχονται σε μια κατάσταση ετεροκαθορισμού όπου στη συνέχεια είναι πρόθυμοι σε μια άνευ όρων υποταγή. Δηλαδή για να το πούμε επιγραμματικά κατά τον Goldhagen, οι πεποιθήσεις είναι εκείνες που κάνουν τους ανθρώπους δολοφόνους, ενώ κατά τον Browning οι συνθήκες.

Στην προσπάθεια μιας τελικής αποτίμησης μας βοηθάει ο ίδιος ο συγγραφέας. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στον πρόλογο της γερμανικής έκδοσης επιχειρεί μια σειρά από διορθώσεις ή ακόμα και μια άμβλυνση των θέσεών του. Ίσως να αποτελούν μια αντίδραση στην κριτική που ασκήθηκε στο αγγλικό κείμενο. Ενώ κατά την ανάγνωση του βιβλίου υπενθυμίζεται συχνά το θέμα της συλλογικής ευθύνης,

στον πρόλογο του απορρίπτει ρητά τέτοιες σκέψεις. «Σε καμιά περίπτωση δεν προβάλλεται εδώ ο ισχυρισμός περί ενός αιώνιου εθνικού χαρακτήρα των Γερμανών». Δεν πρόκειται για οποιεσδήποτε βασικές και παγιωμένες ψυχικές διαθέσεις των «Γερμανών». Τέτοιες έννοιες και αντιλήψεις τις απορρίπτω «ρητά» στο βιβλίο μου και οι θέσεις μου δεν έχουν καμιά σχέση μ' αυτές.» (σελ.6). Ή όταν γράφει μερικτές σελίδες παρακάτω: «Απορρίπτω κατηγορηματικά την αντίληψη περί συλλογικής ευθύνης» (σελ.11). Θα ήταν σίγουρα καλύτερα, αν ο συγγραφέας είχε διατυπώσει αυτήν την απόρριψη με σαφήνεια ήδη στο κείμενο και όχι αργότερα σε μια προσθήκη. Ένα άλλο σημείο στον πρόλογο, που προκαλεί εντύπωση, αφορά το ρόλο του αντισημιτισμού στη Γερμανία μετά το 1945. Γράφει σχετικά ο Goldhagen: «Η ήττα στον πόλεμο και η ανοικοδόμηση ενός δημοκρατικού συστήματος στη μεταπολεμική Γερμανία συνέβαλαν ώστε νέες δημοκρατικές πεποιθήσεις και αξίες να πάρουν τη θέση των παλιών αντιδημοκρατικών και αντισημιτικών αντιλήψεων στο δημόσιο τομέα. Οι θεσμοί της Ομοσπονδιακής Γερμανίας αντί να προπαγανδίζουν συμβάλλει ώστε να ενισχύονται αντιδημοκρατικές και αντισημιτικές απόψεις, όπως έκαναν οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί πριν από το 1945, προώθησαν αντιλήψεις περί πολιτικής και ανθρώπινης συμπεριφοράς που αντιστρατεύονται τον αντισημιτισμό της ναζιστικής εποχής και της προηγούμενης από αυτήν περιόδου και που τον αποστερούν από κάθε νομιμοποίηση.» (σελ.13). Μ' αυτήν την εκτίμηση μπορεί κανείς κατ' αρχήν να συμφωνήσει. Πρέπει όμως ν' αναρωτηθεί, πώς ήταν δυνατόν ο αντισημιτισμός να εξαφανισθεί από την μια μέρα στην άλλη, αν όπως υποστηρίζει ο Goldhagen, αποτελούσε στην πραγματικότητα ένα βαθιά ριζωμένο στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας της Γερμανίας. Όσον αφορά την μετάφραση του βιβλίου ο συγγραφέας εξηγεί, στις ευχαριστίες που απευθύνει, ότι η γερμανική έκδοση αποδίδει πιστά το αγγλικό κείμενο. Στο περιοδικό *Der Spiegel* αντίθετα, αναφέρεται ότι η μετάφραση αμβλύνει και εξαλείφει τις επίμαχες εκφράσεις του πρωτότυπου. Κι αυτό ξεκινά ήδη από τον τίτλο: Η λέξη «executioners» (δήμιοι) έγινε «executors» (εκτελεστές), δηλαδή εκτελεστές με μια σχετικά άδολη έννοια όπως για παράδειγμα ο συμβολαιογράφος εκτελεί μια διαθήκη.

Είναι εμφανής η σύγκριση της «συζήτησης γύρω από τον Goldhagen» με την λεγόμενη «διαμάχη των ιστορικών» της δεκαετίας του '80. Παρά την έκταση της δημοσιότητας της τελευταίας ωστόσο έτυχε πολύ μικρότερης δημόσιας προσοχής από την αντίστοιχη των «Πρόθυμων εκτελεστών στην υπηρεσία του Χίτλερ». Ενώ στην πρώτη περίπτωση ρόλο έπαιξαν κυρίως οι ειδικοί, στη δεύτερη πρόκειται πάλι για τη θεματική του «εθνικοσοσιαλισμού», όμως από μια σκοπιά που φορτίζει πολύ περισσότερο συγκινησιακά: δηλαδή για την εμπλοκή του μέσου Γερμανού στο Ολοκαύτωμα. Όπως σωστά παρατήρησε κάποιος, η συζήτηση πριν από την επα-

νένωση δεν θα είχε λάβει την ίδια έκταση. Με τις πολιτικές αλλαγές του 1989-90 τέθηκε το ζήτημα, ποιον πολιτικό πλέον ρόλο θα παίζει στο μέλλον μια νέα μεγάλη δύναμη στο κέντρο της Ευρώπης. Τέθηκε όμως εκ νέου και το ζήτημα ποια στάση έχουν οι Γερμανοί απέναντι στο παρελθόν τους. Μερικοί από αυτούς που άσκησαν κριτική στον Goldhagen υποστήριξαν ότι θα έπρεπε να είχε περιορισθεί στο εμπειρικό κομμάτι και δεν θα έπρεπε ν' αναπτύξει μια θεωρία περί αντισημιτισμού στη Γερμανία. Όμως με ένα καθαρά ιστορικό έργο ο συγγραφέας θα είχε μεν τύχει αναγνώρισης στους κύκλους των ειδικών, δεν θα είχε όμως προκαλέσει καμιά μεγάλη επίδραση στη δημοσιότητα. Η κλασική ιστοριογραφία, τουλάχιστον σήμερα ούτε ψυχικά τραύματα προκαλεί,

αλλά ούτε και αίσθηση. Στα πλαίσια αυτά που διαπραγματευθήκαμε συγκινούν κυρίως φιλοσοφικά, αλλά και κοινωνιολογικά ζητήματα, όπως ερωτήματα που αναφέρονται στο παρόν, στην επίδραση του παρελθόντος στο παρόν και στην ερμηνεία αυτής της επίδρασης. Εδώ εντάσσεται το περίφημο «ζήτημα περί του νοήματος», δηλαδή το θέμα σχετικά με τον

αξιακό προσανατολισμό της διαμόρφωσης της ατομικής ζωής και της κοινωνίας. Αδιάρρηκτα συνδεδεμένο μ' αυτό είναι το πρόβλημα της ενοχής και της αμαρτίας, της ενοχής του ανθρώπου γενικά και των ανθρώπων του δικού μας λαού ιδιαιτέρως. Η συζήτηση γύρω από το βιβλίο δείχνει ότι η συγκινησιακή επίδραση των εγκλημάτων του εθνικοσοσιαλισμού εξακολουθεί ακόμη να είναι ισχυρή μετά από μισό αιώνα και πλέον. Και πρόκειται εδώ για το ζήτημα πώς μια χώρα με μεγάλη πολιτισμική ανάπτυξη μπόρεσε να περιέλθει σε μια τέτοια κατάσταση βαρβαρότητας. Μια παραπέρα συμβολή στη διαύγηση αυτού του ζητήματος θα παραμείνει η αδιαφιλονίκητη υπηρεσία του βιβλίου του Goldhagen.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Το άρθρο αυτό στηρίζεται στο γερμανικό κείμενο της διάλεξης που έδωσε ο συγγραφέας του την 28η Ιανουαρίου σε εκδήλωση που οργάνωσε η ελληνογερμανική εταιρεία «Φιλαδέλφεια».

Οι παραπομπές σε σελίδες αφορούν τη γερμανική έκδοση του βιβλίου.